

Butlletí

del

Centre Excursionista de Catalunya

Notes d'una excursió per l'Àfrica romana

(Acabament)

1 DE MAIG

DE bon matí férem una segona visita a les principals ruïnes de l'antiga Sbeila, i, després de donar per acabada la nostra estada a dita població, continuàrem el nostre viatge i emprenguérem la direcció Sud-Oest, per tal d'anar a Kasserina, Thelepte i Feriana. De bon principi, el camí passa pel cim d'un alt planell de molt migrada vegetació. En certs indrets, es veuen grans camps de figueres de moro, no aplegades com les d'aquí, sinó plantades equidistants les unes de les altres, a tall d'arbres, amb el seu tronc dret i pelat. En altres temps, tot el país estava cobert d'oliverrars i es produïen diferents menes de cereals. També estaria, relativament, força poblat, però ara ni una miserable casa de pagès no es veu enlloc, al revés d'abans, que els edificis hi eren en bon nombre, com ho constaten les moltes ruïnes que es troben pel camí. Segons remarca l'arqueòleg alemany A. Schulten (1), un viatger, en P. Bourda, assenyala l'existència de trenta-dues ruïnes de petits vilatges i de grans masies, solament entre Sbeila i Kasserina, això és, en un recorregut de 34 quilòmetres. La mateixa observació fa l'arqueòleg

(1) A. Schulten, *L'Àfrique Romaine*. Pàg. 32.

Wilmanns pel que respecta al trajecte des de la darrera esmentada població fins a Thelepte. Una de les ruïnes situades en l'expressat altiplà, presenta ben determinada la seva planta. És un gran basament de pedra picada, potser pertanyent a un petit temple o a un mausoleu. Hi ha també, a tocar, una cisterna.

En aquelles terres, per més deshabitades que semblin, hom no es pot considerar completament sol, puix que de sobte, sense haver esment de com ni d'on surten, apareix un indígena, o dos, o tres, alts i prims, de rostre bru i de mirada penetrant, tots ells espellifats i coberts amb llurs barnussos, que semblen fantasmes d'ultratomba. De vegades, se us acosten amb la mà oberta, plena de monedes antigues, per si voleu comprar-les, però més sovintment encara, us miren sense dir un mot, espiant els vostres passos. Això es reproduï en diversos indrets, durant les nostres excursions per Tunísia, i si no fos que per do natural o per força, acostumen a ésser bona gent, les seves sobtades aparicions esdevindrien no gaire tranquil·litzadores.

Abans d'arribar a Kasserina, es travessa un riu, l'ued el-Hatad, de migrat cabal d'aigua, però d'ample arený i d'alts vessants de color de terra d'escudelles.

L'antiga ciutat romana de Cillium, està situada en un planell, des d'on domina una gran extensió de territori. Dos forts bizantins, construïts l'un enfront de l'altre, expliquen l'actual nom àrab de Kasserina, que vol dir els dos castells. Diferents monuments assenyalen la importància del seu passat: un petit temple molt malmès que es troba a un costat de l'únic carrer de la població indígena; no hi manca tampoc el seu arc de triomf, igualment molt enrunat, però, en canvi, hi ha un monument del més gran interès, per tots conceptes. És el cèlebre mausoleu dit dels Flavii, format per tres cossos superposats en disminució, els quals descansen sobre un basament de quatre graons. Les seves quatre cares estan totalment cobertes, de dalt a baix, de llargues inscripcions gravades a la roca, algunes de les quals són vertaders poemes que lloen Flavius Secundus per haver dedicat al seu pare aquest monument. Segons alludeix un dels versos, el mausoleu remataria amb la figura d'un gall. També se suposa que el nínxol superior contindria una estàtua.

En tota aquella contrada abunden les ruïnes romanes, però, la majoria, només són amuntegaments de pedres o restes de construccions de no gaire interès artístic. Hi trobarem, no obstant, un monument que des de lluny, ja va atraure les nostres mirades per

la seva esveltesa. Està bon xic separat del camí, enmig d'una extensa plana plantada de vinya i, malgrat la distància, no volguérem pas deixar-nos perdre l'avinentesa de contemplar de prop aquell bonic exemplar d'arquitectura romana. És un petit temple d'elegants proporcions que s'aixeca sobre un alt *podium* precedit d'una graonada que puja al pronaos o atri, les columnes i frontó del qual jeu en terra, com també el sostre de la cella. Els murs d'aquesta darrera, han restat intactes amb llurs pilastres i els capitells jònics que les surmonten.

De Kasserina a Feriana hi ha 38 quilòmetres. La carretera, en molts indrets, segueix paral·lela a la via del ferrocarril. Tres quilòmetres abans d'arribar a Feriana, s'aixecava la ciutat romana de Thelepte, a 782 metres d'altitud. El seu perímetre s'estén en una amplària d'uns 1.000 metres, per una llargària doble d'aquesta. Les seves ruïnes esdevenen molt confuses i no gens, o ben poc, explorades científicament. S'hi assenyala l'existència d'un fòrum, d'un teatre, d'una pedrera romana, d'unes grans termes construïdes en temps d'un dels Antonins, de basíliques cristianes, d'una ciutadella i d'altres obres defensives de l'època bizantina. Exceptuant la pedrera romana situada prop d'un riu, i les grans termes que es troben també a poca distància d'allí, tota la resta esdevé trossejada. Solament quatre columnes, totes corcades, que anomenen *els germans*, es veuen dretes i disposades una a cada extrem d'un quadrat, les quals, tal vegada, farien de suport a una cúpula que s'aixecaria sobre una font.

De la important Thelepte romana, és filla directa l'actual població àrab de Feriana. Comparats ambdós vilatges, quin grau de decadència no denota el país! Feriana està formada per dos petits grups de cases d'aspecte pobre i miserable, sense res que cridi l'atenció del viatger. Hi ha, però, un petit hotel europeu, el *Grand Hotel Feriana*, on es menja bastant bé i presenta un aspecte de molta netedat.

De Feriana tornàrem enrera fins a l'estació de Thelepte, on comença el camí veïnal que mena a Tebessa, població que pertany a l'Algèria. Aquest recorregut és de 67 quilòmetres, i resulta, en molts indrets, molt pintoresc, puix que travessa el massís muntanyós, força emboscat, que fa de línia divisòria entre la Tunísia i l'Algèria. A Bu Chebka, hi ha la duana algerina, on ens aturàrem una estona per tal que el xòfer complís les formalitats duaneres. Els equipatges ni menys ens els revisaren, en dir-los que l'endemà entràriem novament a Tunísia, encara que ens proposàvem de fer-ho

per un altre cantó. De la frontera fins a Tebessa hi ha cosa de 17 quilòmetres de constant baixada.

2 DE MAIG

L'esmentada ciutat de Tebessa, és l'antiga Thevestis romana, situada a més de 1000 metres d'altitud, la qual domina una extensa vall regada per un petit riu i voltada de muntanyes. Exceptuant la part dita la Kasba francesa, on habiten els europeus, la resta de la població és exclusivament àrab; però no cal anar-hi a cercar l'aspecte típic que presenten la majoria de les altres viles indígenes, puix a Tebessa, els carrers són drets i empedrats, i les seves places i passeigs força ben cuidats. Tal com és avui dia, té un aspecte semblant al de les nostres petites ciutats provincianes, amb una forta guarnició de tropes de la metròpoli, que li donen vida i distracció. El dia de la nostra arribada, el qual s'escaigué en diumenge, una música militar tocà, a la tarda, al mig de la plaça que hi ha al davant de la seva caserna.

L'estratègica situació d'aquesta ciutat la fa esdevenir un punt d'embranchament de vuit rutes diferents. En l'antiguitat, fou també considerada sota aquest aspecte, puix durant els darrers 25 anys del primer segle de l'era cristiana, la III Legió Augusta, hi va tenir un camp militar permanent. És probable que la ciutat fos honorada en temps de Trajà, amb el qualificatiu de colònia romana. Destruïda Tebessa pels indígenes, Salomó, el famós general de Justinià, la reconstruí en 535; a aquesta data sembla que pertany, més o menys modificat, l'actual recinte defensiu. En les muralles s'obren quatre portes, i aquelles estan flanquejades per catorze torres quadrades.

De les èpoques romana i bizantina resten alguns monuments que testimonien la riquesa de la ciutat i la seva importància. L'Aqüeducte romà, l'Arc de Triomf, les Termes, el Temple de Minerva, bella obra arquitectònica que estotja un interessant museu, la porta de Salomó i la Gran basílica cristiana.

La porta de Salomó, situada a l'Est del recinte murallat i prop del Suk, s'obre enmig de dues altes torres quadrades. Cap al Nord hi ha la porta anomenada Bab el Kedima pels indígenes, i coneguda pels europeus per la porta monumental o Arc de Triomf de Caracalla, el qual passa per ésser, atenent la seva riquesa de columnes, si no com el més bell, almenys com l'exemplar més esplèndid, existent a l'Àfrica, d'aquesta mena de monuments, que són els de caràcter més genuïnament romà. És també l'arc que es

troba en més bon estat de conservació entre els moltíssims que Roma llegà a les seves colònies africanes. Aquest país en posseeix en major nombre que no pas cap altra província romana. Segons Mr. Schulten (1), a Tunísia es compten 34 d'aquestes portes monumentals, i 19 a Algèria; aquest nombre sobrepassa el de les que existeixen a Itàlia i a totes les altres províncies juntes.

A mig quilòmetre aproximadament més enllà de l'Arc de Caracalla, es troba la Gran basílica, la qual havia estat un dels més interessants monuments cristians en terres d'Àfrica. Apareix en l'actualitat com un imposant conjunt de ruïnes d'edificis que tenien diferents dedicacions. Una porta monumental donava entrada a un gran pati envoltat de columnes amb terrasses en dos dels seus costats. Una ampla escalinata de pedra menava a la Basílica, la qual estava precedida d'un gran atri amb una petita piscina al mig. A la dreta de l'atri, un corredor mena al baptisteri on hi ha una piscina circular amb graons a tot el voltant. El Santuari pròpiament dit, era de tres naus dividides per dues rengles de pilastres i arcs de mig punt, damunt dels quals corre una galeria de semblants disposicions. Al davant de cada pilastra s'aixequen altes columnes amb rics capitells que sembla que procedeixen d'algun edifici pagà. L'absis és semicircular i tanca el presbiteri situat a una alçària de dos graons sobre el sòl del temple el qual estava cobert de mosaics, molts d'ells tapats en l'actualitat.

La magnificència que regnaria en aquesta monumental basílica, és constatada per molts trossos de columnes, capitells i altres fragments arquitectònics que jeuen per terra i que estan plens de relleus molt decoratius.

En una construcció rectangular situada al costat esquerre del pati, es veuen 80 petits pilons d'un metre d'alçària. Es desconeix la vertadera destinació d'aquest edifici; hom suposa que podia ésser un estable.

L'esmentada basílica està a tocar a la carretera de *Le Kouif*, important centre miner situat 28 quilòmetres al NE. de Tebessa, prop de la frontera de Tunísia, des d'on es pot anar a Haïdra i a Kalaa-Djerda. La duana tunisenca es troba al bell mig de les notables ruïnes d'Haïdra, antigament anomenada Ammœdara. Aquesta ciutat degué ésser molt pròspera en l'època romana i, tal vegada, també en la bizantina, com ho fan creure el gran nombre de restes de monuments escampats arreu, dintre una gran extensió

(1) A. Schulten. Obra esmentada.

de territori. Se'n troben de tota mena i de totes dimensions: el primer que veiérem, és un petit edicle que sembla que seria una font; trobarem, després, una torre sisavada, construïda de pedra de fil. Forma dos cossos dividits per unes senzilles motllures a tall de bordó. Dita torre potser seria de guaita puix domina l'entrada d'un torrent. En avall d'aquest mateix torrent, un amuntegament de desfetes de sarcòfags de pedra i altres restes antigues, sembla que assenyalen l'existència d'un cementiri en aquell indret.

Altres monuments, de molta major importància, apareixen ben-tost: una Ciutadella bizantina, de planta quadrada, envoltada de murs de pedra picada, amb torres en els angles. A la part interior, i protegit per la muralla, hi ha un camí de ronda que descansa sobre d'alts contraforts relligats per arcades. La gairebé completa destrucció de l'interior de la ciutadella fa molt difícil d'endevinar la seva antiga disposició. S'hi veu una mena de cripta precedida de columnes, la qual, tal vegada, seria la capella de la fortalesa. Aquest monument militar de l'època bizantina, ha estat també considerat com el Capitoli de la ciutat romana.

Més amunt de la ciutadella hi ha les restes d'un monestir cristià, del qual es conserven dues grans arcades. Un temple de divinitat indeterminada, està situat al punt més alt de la ciutat antiga; en resten solament el basament dels pronaus i de la graonada i una columna de l'angle dret del pòrtic.

El Teatre romà està colgat sota una espessa capa de terra molt endurida. S'hi efectuaven, quan el visitàrem nosaltres, grans excavacions, les quals permetran de posar al descobert aquest monument. Algunes estàtues mutilades i fragments escultòrics trobats durant les primeres excavacions, estan aplegats en l'edifici de la Duana. No gaire lluny del Teatre, en un pla inferior del terreny, s'aixeca un Arc de Triomf de construcció molt acurada. Els seus dos frontis principals havien estat tapiats amb uns murs de pedra picada, tal vegada per utilitzar aquest arc com a fortí o per capella. El darrer monument que havem d'esmentar i que resulta també força interessant, és un petit temple o mausoleu completament aïllat, el qual es troba enmig d'un planell situat a certa distància del nucli principal de les ruïnes. Afecta la forma d'una torre quadrada, en el frontis de la qual, i a la meitat aproximadament de la seva alçària, s'obre una capella surmontada d'un frontó que descansa sobre quatre columnes amb llurs respectius capitells corintis.

D'Haïdra anàrem a Kalaa-Djerda, població minera, on hi ha una important fàbrica de fòsfats. Tota aquella regió és molt rica

LA KEE. (SICCA VENERIA). UN CARRER

CL. G. Roig

BULLA REGIA. PALAU SUBTERRANI

Ch. O. Raig

HAÏDRA. MAUSOLEU ROMÀ

DUGGA (TUGGA). MAUSOLEU LÍBIC-PÚNIC

en meners de diferents minerals, sobretot de fosfats. També hi ha algunes ruïnes antigues, però la majoria estan molt destruïdes, motiu pel qual no tenen gaire interès. Ha de fer-se una excepció amb les existents a Mactar, centre administratiu de relativa importància en l'actualitat, i que ho degué ésser molt més en l'època romana, de la qual època conserva arcs de triomf, un aqüeducte, mausoleus i un temple. Per aquell cantó hi ha també les ruïnes de Medeina, l'antiga Althiburus romana.

Kalaa-Djerda dista de Tebessa 65 quilòmetres, i ens en manca-ven 80 per tal d'arribar a El Kef, on ens proposàvem de fer nit.

El Kef és una ciutat de 6.000 habitants, l'accidentada posició de la qual, a uns 700 ó 800 metres d'altitud i gairebé al cim d'un tossal, la fa aparèixer molt pintoresca. Abans de perdre Algèria i Tunísia llur independència El Kef resultava una plaça important, per dominar les principals vies de comunicació entre ambdós països. Ja cal suposar que els romans aprofitarien la seva estratègica situació per bastir-hi una ciutat, que anomenaren *Sicca Veneria*, la importància de la qual es pot mesurar amb la gran quantitat de pedres, de columnes i de capitells que han servit per a la construcció dels edificis actuals. De no menys que de cinc temples consignen noves uns arqueòlegs francesos (1), com a existents en aquesta ciutat en l'època romana. De la major part de dits temples, inclús del cèlebre santuari dedicat a Venus, s'ignora l'exacte emplaçament. No fóra gens d'estrany, que un dels temples ocupés el cim del turó, on s'aixeca ara la Kasba. L'aspecte de l'interior de la població és molt típic. Hi ha nombroses mesquites, una antiga basílica cristiana i unes grans cisternes també antigues. Des de la part superior de la ciutat, prop d'una abundosa font i de la porta Sidi Admed Kadur, hom pot contemplar el bonic minaret de la mesquita de Sidi Masimi.

No havent pogut, per diferents causes, estatjar-nos a El Kef, acordàrem, vulgues o no, continuar el nostre viatge, malgrat l'hora avançada de la tarda i de presentar el temps senyals de tempestat. Per a més dificultats, estaven engravant la carretera que corre per dalt de la muntanya, i resultava, per aquest motiu, intrànsitable a menys de voler rebentar tots els neumàtics de l'auto. Aleshores, per tal de no tornar enrera, davallàrem potser més de 200 metres per un camí de bosc de sobtadíssim pendent, amb contínua exposició que l'auto donés la volta de campana. La traça del xòfer

(1) Mrs. René Cagnat et Paul Guackler, *Les Monuments Historiques de la Tunisie*.

ens salvà d'aquell mal pas i així poguérem arribar, a posta de sol, a Suk el-Arba. Tot aquest trajecte darrer (48 quilòmetres) és, en la seva major part, muntanyós i bastant pintoresc; es dominen contínuament extensos panorames, i esdevé el país molt més poblat que no pas els planells centrals de la Regència.

La muntanya acaba pocs quilòmetres abans d'arribar a Suk el-Arba, nom que sembla que significa «Mercat dels dimecres». Situada en una regió que els antics anomenaven les *Grans planes*, aquesta petita ciutat ha estat sempre un gran centre de contratació de cereals. La riquesa del seu sòl la fa esdevenir florent, però, en canvi, per al turista, està mancada de tot interès, amb els seus carrers en quadrícula i les cases baixes i tristes com casernes. La seva mesquita tampoc no presenta res de remarcable i passaria completament desapercebuda, si no fos la seva cúpula que sobresurt una mica per sobre de les cases.

Malgrat tot, hom té d'aturar-se a Suk el-Arba, si vol visitar les ruïnes de l'antiga Bulla Regia, ciutat que existia ja abans de la conquesta romana, i que esdevingué molt opulent durant l'Imperi. Està situada a 8 quilòmetres al NO. de Suk el-Arba, en un planell dominat pels ondulants vessants del Djebel-Rebia. S'hi veuen vestigis de gran nombre de monuments: un Temple dedicat a Apolló i als Déus Augustals, un Teatre i el Circ, dos grups de grans cisternes, unes Termes, una Basilica cristiana i altres construccions la importància de les quals farem remarcar molt sumàriament.

La planta de la Basilica està ben determinada, i ho és també la seva dedicació cristiana per un relleu gravat a la llinda d'una de les portes. No és pas molt, allò que es conserva de les Termes; solament uns grans arcs a la part superior i uns corredors a la inferior; però, en canvi, ambdues coses són vertaderament imposants.

Cap dels monuments que havem alludit, no són de la importància ni tenen prou mèrit perquè sigui aquesta ciutat considerada com a única en l'Àfrica del Nord i, potser també, en tot el món. I així és, en efecte, puix que Bulla Regia resulta una ciutat doble, o millor dit, és una població de palaus subterranis. L'ús d'aquesta mena de construccions sembla que ha de cercar-se, principalment, en la situació i condicions climatològiques d'aquella contrada, una de les més caloroses de Tunísia. En canvi, les seves terres d'aluvió, ben regades pel riu Medjerda, són molt fèrtils i sumament reproductives.

Els grans terratinents de l'època romana que habitaven en el país, per tal de sostraure's als efectes de la temperatura asfixiant

que hi regna durant l'estiu, imaginaren de bastir llurs palaus en partida doble, això és, una construcció exterior per a l'hivern, i, a sota terra, un altre palau on es disfrutava d'una frescor delitosa i constant, fins en els dies més xafogosos de la canícula.

Els berebers i els àrabs han destruït gairebé completament les edificacions que s'aixecaven a l'exterior, i sobre llur emplaçament, no fa pas molts anys que encara hi portaven a pasturar llurs ramats.

L'arqueòleg francès Mr. Carton, sota la direcció del qual s'han portat a terme les excavacions que han fet renàixer aquesta ciutat subterrània, ha batejat els palaus amb el nom que li han suggerit els motius ornamentals preponderants a cadascun d'ells. És per aquest motiu que hom hi troba el palau de la Caça, palau de la Pesca, palau d'Amfítrite i altres noms semblants. Cada edifici té les seves característiques i bel·leses pròpies, i tots ells denoten haver estat construïts per estatjar gent amiga de la fastuositat i que no mirava gaire prim en gastar els diners. Malgrat de tractar-se de cases particulars, llurs dimensions són extraordinàries. Espaioses escales menen a les habitacions subterrànies, situades, en llur majoria, al voltant d'un atri monumental, amb columnes o pilars ornats de capitells. Alguns dels patis tenen un petit brollador, on els peixos i plantes rares tenien vida. Les parets estaven decorades amb pintures i plaques de marbre, les quals feien de respatiller a les estàtues que s'aixecaven al seu davant. Arreu, en els atris i en les sales, hom camina, encara avui dia, sobre esplèndids mosaics, alguns d'ells notabilíssims.

El palau d'Anfítrite ens n'ofereix un dels més remarcables, dels susdits mosaics. Representa el triomf de la deessa de la mar, la qual està asseguda i sostinguda per tritons. Dos genis alats la coronen, mentre que uns petits amors, amb joliu apressament, apareixen muntats sobre petits delfins i presenten a la deessa el seu mirall i el seu cofret ple de rics joiells.

Són pocs els palaus descoberts fins ara. Segurament quan es reprenguin les excavacions n'apareixeran alguns altres sota terra, els quals donaran encara més llum per a la història d'aquesta interessant ciutat.

Tornarem a Suk el-Arba, per reprendre des de dit punt la nostra excursió, i ens dirigirem vers Tebursuk (73 quilòmetres). Aquest trajecte resulta també de paisatges variats. Al cap de mitja hora travessarem de banda a banda la vila de Suk el-Khemis, centre agrícola europeu també molt important, amb una mesquita

que sembla moderna. Després, la carretera emprèn una costa per tal de guanyar una collada, i continua ascendent gairebé sempre fins que arriba a Tebursuk.

Tebursuk és una petita vila àrab, asseguda en forma d'amfiteatre a mitja costa d'una eminència, des del cim de la qual es domina la població i la pregonia vall del riu Khalled.

L'amuntegament de les seves cases d'un sol pis, forma un pintoresc conjunt d'una blancor extraordinària, puix, inclús els terrats, tot està emblanquinat amb calç. Sobresurten, ací i allà, les cúpules i els minarets de les mesquites i, en lloc enlairat, l'església catòlica, de construcció moderna, amb un alt campanar gòtic.

Segons fa constar el Dr. Carton (1), aquesta vila ha conservat gairebé intacte el nom que portava en l'època romana: Thubursicubure. Són nombrosos els vestigis de monuments antics que es poden veure dintre de la població i pels seus voltants. En diferents indrets de la muntanya que ens servia de mirador s'assenyala l'existència de sepultures buidades a la roca i de dòlmens pertanyents a la primitiva necròpolis.

Els habitants de Tebursuk conserven encara alguns costums antics, un dels quals denota un cert estat salvatge. Quan en una casa es presenta un cas de mort, la família del difunt per tal de demostrar més faentment el seu dolor, s'esgarrapa la carn, cadascú amb les seves pròpies ungles, fins a fer rajar la sang en abundor. Les dones s'esgarrapen el pit i els homes el cap. Un xicotet de posat trist i aire d'ésser molt bon minyó, el qual encuriosit ens anà seguint mentre recorriem la població, era una víctima d'aquell bàrbar costum. Feia pocs dies que s'havia mort la seva mare i, per aquest motiu, portava el barnús negre i el cap cobert amb la caputxa, però res millor denotava el seu dol que les seves tendres galtes, plenes de crostes de resultes de les esgarrapades que ell mateix s'havia produït...

Una part de la població moderna està edificada dintre el clos que formava la fortalesa bizantina, la qual englobava també les portes, més o menys modificades en l'actualitat, de la ciutat antiga. Es veuen també en altres indrets restes dels gruixuts murs de la muralla romana amb fragments d'escultures i d'inscripcions. Una de les dites inscripcions es troba en la placeta on hi ha les «Quatre fonts», abundosa deu d'aigua que alimenta la població, lloc on es poden contemplar sempre pintoresques escenes de la vida dels indígenes.

(1) Dr. L. Carton. *Ruïnes de Thugga*. Pàg. 15.

Les dues mesquites que posseeix aquesta vila, no tenen res de vertaderament remarcable. Una d'elles, té la porta decorada amb aplicacions de ferro forjat i pintures de colors rabiosament virolats. Al seu costat s'alça un elegant minaret. L'altra mesquita presenta un aspecte encara més pobre, almenys, exteriorment.

En conjunt, no ofereix Tebursuk prou alicients per atraure els turistes, i si aquests la visiten és degut, principalment, a la seva proximitat a Dugga, antiga ciutat, les ruïnes de la qual són unes de les més interessants de Tunísia.

La distància entre ambdues poblacions és de 6 quilòmetres. La carretera, en deixar Tebursuk, passa prop d'un *marabut* i, després, emprèn una costa bastant pronunciada i segueix les sinuositats dels vessants de la muntanya o Kef Tebursuk, més enllà anomenat Kef Bugga, la qual presenta, per aquell costat, un aspecte majestuós i enasprat. En tot el trajecte, el paisatge resulta molt pintoresc i albirador, puix a mà esquerra es domina constantment la fonda i llarga vall del riu Khelled, tancada al lluny pel Djebel ech Cheïdi. Ben tost apareix una encinglerada penya, al peu de la qual el rocatam després de la muntanya forma una vertadera tartera. A continuació de dita penya, s'estén el serrat on s'alcen les ruïnes de Dugga, i solament es veuen des d'aquell indret les columnes del pòrtic del temple a Baal-Saturn.

L'antic nom de la ciutat que anàvem a visitar, era el de Thugga, o Thukka en bereber, que, segons el Dr. Carton, significa «els pasturatges», apel·lació ben apropiada atenent les excel·lents condicions del terreny de tota aquella contrada, de la qual Dugga resultava ésser el centre natural. Ultra el seu estratègic emplaçament, comptava també amb l'avantatge de disposar de l'aigua d'una abundosa font que neix allí mateix. Podia, doncs, fàcilment suportar les rigors d'un setge o repellir les incursions enemigues, força freqüents en aquell país trasbalsat per constants guerres.

En l'època púnica, devia haver adquirit ja Dugga una importància gran, i, per consegüent, en ocupar el país els romans, aquests el trobaren ben organitzat i posseint una agricultura florent.

Els indígenes, això és, els berebers o, com els deien en l'antiguitat, els libis, quan Roma succeí Cartago eren més púnics que no pas foren més tard romans. Llavors, l'idioma oficial resultà ésser el romà, però el poble, segons Mr. Schulten (1), encara en temps de Sant Agustí (principis del segle v) parlava púnic en algunes loca-

(1) A. Schulten. Obra esmentada. Pàg. 96.

litats. Com a prova esmenta el cas que, per al vilatge de Fussara, situat dalt d'una muntanya, a 60 quilòmetres de Bona, Sant Agustí exigeix que fos elegit un sacerdot que conegués la llengua púnica.

Els mateixos romans s'assimilaren les divinitats púniques, associant els inanimats símbols orientals amb les imatges dels déus de la mitologia greco-romana. Representaren a Baal tal com el Saturn romà, això és, com un vell barbut, i sota aquest aspecte fou adorat fins al segle III després de J.-C. Com a detall curiós ha d'esmentar-se que entre les nombroses ofrenes fetes a Baal, es troben en gran majoria les làmpares, les quals cremaven en honor de la divinitat, tal com avui hom ofereix ciris, exemple evident, segons Mr. Schulten, en favor de l'antiguitat de molts costums religiosos.

El temple de Baal-Saturn, situat a l'extrem Est de les ruïnes de Dugga, estava gairebé aïllat de la ciutat antiga. Construït damunt d'una abrupta plataforma, que sembla que havia servit per a un monument més antic, presenta un caràcter ben original. Comprèn tres parts diferents: un vestibul, un pati voltat d'un pòrtic i una cella amb tres compartiments.

Del vestibul no resta més que part dels seus murs, els quals formaven una sala llarga i estreta, al mig de la qual s'obria un pòrtic de quatre colossals columnes corínties de pedra calcària, limitat per una pilastra a cada extrem i precedit d'una terrassa des d'on es frueix d'una esplèndida vista. L'entrada del pati està assenyalada per dos petits fusts situats al cantó Oest del vestibul. Estava enllosat i l'envoltava un pòrtic sostingut per columnes, cap de les quals existeix en l'actualitat allí. Únicament hi han restat molts trossos de l'entaulament, plens d'inscripcions, les quals constaten que el temple estava consagrat a Saturn, construït mercès a les despeses d'un particular, *Lucius Octavius Victor Roscianus*, i dedicat l'any 195 pel *pagus* i la *civitas* de Tugga. Al fons del pati, hi havia les tres sales de la cella: la del mig estava destinada a la divinitat, i les sales laterals, a altres destinacions pròpies d'un santuari.

Al peu del temple de Saturn hi ha les ruïnes d'una església cristiana de petites dimensions, orientada vers Llevant. Els murs exteriors gairebé no existeixen, però llur disposició és ben visible. La nau estava envoltada de columnes, les bases de les quals es veuen encara en el seu lloc; al fons, s'aixecava el presbiteri. A sota s'obre una cripta molt ben conservada on es veuen alguns sarcòfags. Tot fa creure que aquesta basilica fou, en gran part, construïda amb materials extrets del temple de la gran divinitat cartaginesa, situat al seu damunt.

El nucli principal de la ciutat s'estenia a l'altre costat de la muntanya, vers el Sud i Sud-Oest de la mateixa, els vessants de la qual resulten de pendent suau, i és allí on s'han de buscar els més notables monuments antics. Venint de Tabursuk, i després del temple de Saturn tantes vegades esmentat, el primer edifici que hom troba és el magnífic Teatre romà.

EL TEATRE. Aquest monument, que amida 63'50 m. de diàmetre, podia contenir prop de 3.000 espectadors, i pel seu emplaçament i bon estat de conservació produeix un gran efecte.

La graonada, en forma d'hemicicle, està dividida en tres pisos superposats, separats per un corredor o replà. Un altre corredor semblant separa la graonada de l'orquestra i al mig d'aquell comença la gran escalinata, la qual divideix la càmara en dues meitats. A cada extrem del pis inferior, una altra escalinata comunica amb el primer pis, en el qual dues escalinates per banda relliguen els dos pisos superiors i munten fins on hi havia el pòrtic amb arques que coronava l'edifici.

L'escena és la part més rica i més interessant del teatre, per l'admirable ornamentació del mur que li feia de fons. Se suposa que tindria la mateixa alçària que la galeria de la càmara i formaria diferents pisos de columnes, dels quals solament l'inferior s'ha conservat. La columnata no està pas disposada en línia dreta, sinó que presenta tres enfonsaments semi-circulars, cada un dels quals té al davant dues columnes, les quals formarien com l'entrada d'un edicle anexe a l'escena, puix al seu darrera s'obria una porta que donava a l'exterior.

Grossos carreus amb inscripcions o relleus, i gran nombre de fusts de columnes es veuen agombolats per terra prop dels murs exteriors del teatre. Algunes de les inscripcions pertanyen a la seva façana, i les altres són restes del pòrtic que ornava la càmara. Les de l'entaulament de l'escena foren restituïdes al seu lloc. Aquestes inscripcions expliquen que el monument fou aixecat per un tal *P. Marcius Quadratus*, fill de *Quintus*, de la tribu *Arrensis*.

Dels relleus, havem d'esmentar-ne un, que representa l'Àliga Olímpica, per la seva bellesa escultòrica.

Una de les portes monumentals de la ciutat romana és l'anomenat

ARC DE SEPTIMI SEVER. Bastit l'any 205. Només en resten els dos muntants, en part reconstruïts.

A l'Oest del susdit arc, hom ha posat al descobert tot un barri de luxoses cases, ornades amb nombrosos mosaics. Un d'aquests edificis, format d'una sola sala, conté una bancada circular plena d'orificis i resseguida per una canal. Són les latrines públiques, en molt bon estat de conservació. Prop de l'entrada hi ha el *Lavabo*.

Es veuen també en aquell indret les *Termes dels Cíclops*, així anomenades per un magnífic mosaic que s'hi trobà, el qual fou traslladat al Museu del Bardo. Altres edificis, batejats amb noms més o menys apropiats, apareixen entre les ruïnes. Potser el més important és la villa del Trifolium, composta d'un pati central voltat d'un pòrtic amb columnes recobertes d'estuc, sobre les quals descansava un sostre de fusta. El paviment del pòrtic era de mosaic, i els murs de les habitacions estaven decorats amb estucs de colors vius.

Descendint cap als afores, es va a trobar el famós mausoleu líbic-púnic, el qual sembla que data de quatre o cinc segles abans de la nostra Era, que contenia les despulles d'un príncep nùmid.

L'esmentat mausoleu, interessantíssim per més d'un concepte, presenta un basament de sis graons, que sosté un sòcol quadrangular, amb pilastres en els angles, que recorden la voluta jònica. A sobre s'aixeca una cambra decorada exteriorment de pilastres també jòniques. Una mena de basament que forma graonada i flanquejat en els angles per pedestals que contenien figures a cavall, separa la susdita cambra del terç cos del monument, en les quatre cares del qual hi havia baixos relleus d'un caràcter molt arcaic que representaven quadrigues. Finalment, el mausoleu estava surmuntat d'una piràmide amb Victòries alades en els angles.

La barreja d'elements egipcians i grecs hi és ben palesa, més que res en la seva decoració. L'alçària del monument és de 21 metres, i ha estat modernament reconstruït del tot.

Segons el doctor Carton, la seva destrucció no fou pas deguda als elements, ni a cap dels diversos pobles que han dominat el país, sinó únicament i exclusiva a un explorador anomenat Thomas Read, el qual, a principis del segle XIX, no tingué escrúpols d'enderrocar la major part del monument per tal d'emportar-se'n dues cèlebres inscripcions que hi havia en una de les cares. Una de dites inscripcions és la traducció de l'altra, escrites ambdues en les llengües parlades a l'Àfrica abans de l'ocupació romana: la líbica i la púnica. Ignorant-se aleshores la vàlua dels caràcters de la primera, fou mercès a la segona que es pogué determinar. Aquest valuós document epigràfic, el posseeix el British Museum de Londres.

Entrant novament dintre el perímetre de la ciutat, apareix ben

TEBURSUK. UN PORTAL I MINARET D'UNA MESQUITA

C. G. Roig

DUGGA (TUGGA). L'ESCENA DEL TEATRE ROMÀ

DUGGA (TUGGA). TEMPLE DE CAELESTIS

Cl. G. Rolig

AÏN TUNGA. FORTALESA BIZANTINA

tost l'admirable silueta del Capitoli, bastit al cim del serrat, tot cobert de carrers i places, relligats per escales construïdes d'obra, i d'una munió d'edificis públics i particulars. En diferents indrets hi ha també ares i esteles votives amb interessants relleus.

Es constata la religiositat de la petita però opulent ciutat de Tugga, pel gran nombre de santuaris que posseïa. En l'època romana no solament honoraven les divinitats greco-romanes, sinó també, en una forma més o menys dissimulada, els déus africans i als genis locals.

Enmig de tots, els dominava, tant per la seva situació com per la seva bellesa i proporcions, el temple del Capitoli, el qual, ensem evocava el record del cèlebre santuari de la capital del món.

TEMPLE DEL CAPITOLI. Les sis grans columnes acanalades del seu pòrtic, suporten un frontó, en el timpà del qual hi ha una àliga èsculpida, la qual aixeca un home, que figuraria probablement un apoteosi imperial. En l'arquitrau es llegeix una inscripció que fa constar que el temple estava dedicat a Júpiter, Juno i Minerva, en honor dels emperadors Marc Aureli i Lucius Verus, i pagades les despeses per dos germans: Lucius Marcius Simplex i Lucius Marcius Simplex Regillanus, entre els anys 166 i 169. Segurament, els donadors pertanyien a la família dels Marcius que havien bastit el teatre.

El fons de la cella està decorat de tres nínxols: el més alt, al mig, és semicircular, i els de cada costat són rectangulars i més baixos.

La pedra daurada del pòrtic i de les seves altíssimes columnes d'una sola peça, dóna a l'edifici un aspecte de sumptuositat extraordinària, i, per contrast, tot el que es veu al voltant resulta petit i pobre.

Al costat esquerre del Capitoli hi ha la plaça del Mercat. Està empedrada, i les lloses tenen gravada la Rosa dels Vents. Al Nord de dita plaça hi ha el temple de Mercuri, el qual es componia de tres celles o cambres precedides d'un pòrtic de deu columnes corínties. La plaça del Mercat comunicava amb el Fòrum per un pas situat entre el Capitoli i l'*area ante templum*, on s'aixecava el temple de Tellus, situat enfront mateix del gran santuari.

El Fòrum estava enquadrat, per tres costats, d'un pòrtic, del qual s'han trobat molt poques columnes. El costat més estret forma una corba que voreja l'emplaçament d'un edifici, potser una capella dedicada a Saturn.

Al SO. del temple del Capitoli i un xic en avall d'aquest, es troba una gran construcció, dita *Bar el-Ached*, la veritable destinació de

qual és encara desconeguda. Hom suposa si seria un mercat. En resta la porta, amb tot el seu enquadrament motllurat, precedida de dues belles columnes acanalades. A cada banda, el mur està decorat de taulers dividits per pilastres estriades. L'interior d'aquest edifici, el componia un pòrtic que envoltava un espaiós pati. Al seu darrera hi ha un dels tres grups de cisternes que posseïa la ciutat.

Allí s'han refugiat algunes famílies àrabs, les quals formen un petit barri d'aspecte molt miserable, des d'on, per un costerut camí es puja a trobar un pintoresc bosc d'oliveres, algunes, tal vegada, centenàries. Al bell mig s'alça la porta d'Alexandre Sever. És un arc de triomf al qual els indígenes donen el nom de Bab-er-Rumia, la Porta de la Cristiana. Estava ornat de pilastres i de nínxols, i conserva encara, en la seva arcada, un fris esculpit.

Serrat amunt, poden visitar-se altres dues cisternes i les ruïnes insignificants d'un temple i les de l'hipòdrom o circ.

Ben a prop de l'Arc d'Alexandre Sever, i situat en un pla inferior, es troba un dels més bells monuments de Thugga, el temple de Cælestis.

TEMPLE DE CÆLESTIS. Aquest magnífic santuari estava dedicat a la divina Cælestis, la qual es pot identificar amb la Tanit fenícia, venerada principalment a Cartago. Els romans li canviaren el nom, li deixaren, però, els seus emblemes propis, en particular el creixent, i sota aquesta forma el culte de Juno Cælestis prengué una gran volada. El santuari fou bastit, precisament, seguint un plànol semicircular que recorda la mitja lluna que porta la deessa sobre el cap en les seves representacions figurades.

L'esmentat semicercle, està limitat a l'exterior per un mur de tanca, i a l'interior formava, al seu voltant, una galeria coberta, sostinguda per una columnata, el basament de la qual s'aixeca un graó sobre del nivell del pati. A cada extrem de la galeria hi havia un petit edicle que contindria, sense dubte, una estàtua. En la coronisa del pòrtic, sembla que hi figuraven també estàtues o bustos que representarien algunes ciutats o províncies romanes, puix s'han trobat restes d'inscripcions amb els següents noms: Thugga, Laodicea, Dalmatia, Mesopotàmia, Judœa, Síría.

A sota, al llarg del fris de l'entaulament, corria una gran inscripció gravada que fa esment dels fundadors del temple: Julius Venustus Gabinus i Julia Gabinia Venusta. Aquest text parla també d'estàtues d'argent de la deessa i d'altres escultures, de les quals, per dissort, no s'han trobat ni vestigis.

Dues entrades, una a cada banda del pati, donen accés a l'espaïosa plataforma rectangular que es desenrotlla al davant del santuari que aixoplugava l'estàtua de la deessa. Una escalinata d'onze graons puja dalt de l'estilobat, de 9'60 m. d'amplària per 17'50 de llarg. La cella estava envoltada, en tres de les seves cares, per una columnata que, a la façana principal, formava tres rengles de columnes, la primera de sis, i les altres dues de quatre. La coronisa i el plinte d'aquest atri estan molt ben conservats.

Per un text gravat, que figurava en el frontis triangular de la porta, es pot datar el monument entre els anys 222 i 235, durant el regnat de l'emperador Alexandre Sever.

Acabada la nostra visita a les interessants ruïnes de Thugga, ens en tornàrem a Tebursuk per tal d'emprendre, des d'allí, la tornada a Tunis. En aquest trajecte (102 quilòmetres) tinguérem encara ocasió de visitar altres llocs que guarden records antics. Alguns solament tenen una importància relativa, puix no són res més que munts de pedres sense cap o molts pocs detalls artístics, i per això ni menys ens hi aturàrem. D'altra banda, n'haviem vist i tocat tantes de ruïnes durant les nostres excursions per l'interior de la Tunísia que, malgrat el nostre entusiasme i afició, la desgana començava a apoderar-se de nosaltres.

Solament dues poblacions, interessants per diferents conceptes, ens proposàvem de visitar, i així ho férem. Procurarem, no obstant, descriure-les ben ràpidament.

AÏN-TUNGA. Es troben aquestes ruïnes a 17 quilòmetres de Tebursuk i estan escampades en el vessant d'un baix serrat.

Al peu mateix de la carretera hi ha una abundosa font que porta el nom modern de Tunga, variant del de la ciutat antiga: Thignica. Dita font, abans brollava dintre d'un gran edifici, el qual, per les enormes dimensions, crida de bell antuvi l'atenció. És una fortalesa bizantina, construïda amb carreus que els soldats grecs havien arrencat dels monuments de la ciutat romana. Per aquest motiu, nombrosos fragments d'escultures, de pilastres, de coronises i de làpides amb inscripcions es veuen barrejats en els murs de la ciutadella. Les pedres, amb el temps, han pres un to daurat molt bonic.

Situat a la part alta de la ciutat antiga, a l'Est de la ciutadella es troba el

TEMPLE DE MERCURI. Fou construït durant el regnat de Marc

Aureli, en 170, i en pagà les despeses la mateixa ciutat de Thignica.

El pòrtic i la façana de la cella, estan construïts amb grans blocs de pedra. Conserva tres pilastres dretes a cada banda, i dues al fons. Arreu, per terra, es veuen grosses columnes, bases i fragments d'escultura, alguns tot just desbastats, la qual cosa ha fet suposar als arqueòlegs que mai no havia estat completament acabat, aquest temple.

A mà esquerra de la ciutadella, alguns fusts de columnes amb llurs bases, assenyalen l'existència d'un edifici indeterminat. Les excavacions fetes en el seu interior han posat al descobert dos absis, l'un enfront de l'altre.

Per aquell indret hi ha també la volta d'un arc, segurament restes d'una de les portes de la ciutat.

Finalment, esmentarem una construcció situada al peu del serrat que domina les ruïnes. Presenta la forma d'hemicicle amb un mur exterior d'obra, el qual s'aixeca 4 ó 6 metres sobre el nivell del sòl. No s'ha pogut determinar la seva destinació, puix que per a teatre no es veu cap rastre de graonada ni d'escena, i per a un repartidor o dipòsit tampoc no hi ha deu d'aigua ni restes de conduccions. Com a més probable, hom ha considerat si podia ésser un temple de pla semicircular com el de Celestis, de Dugga.

A vuit quilòmetres d'Aïn-Tunga, es passa per la petita i pintoresca vila de

TESTUR. Situada en una bonica vall envoltada d'oliverars. En l'antiguitat sembla que aquesta població portava el nom de Tichilla, però cap monument no en resta d'època anterior a la de l'arribada en aquella regió de nombroses famílies moresques, expulsades d'Espanya, les quals, junt amb una no escassa colònia jueva, formen la totalitat dels veïns de Testur. Encara avui dia es designa als habitants moros amb el nom d'andalusos i, segons el doctor Carton, han conservat molts dels trets i costums del seu país d'origen. Altrament, el seu caràcter és dolç i hospitalari, i certs noms tenen una concordança espanyola, i sembla que perdura en ells el record de la pàtria de llurs avantpassats.

Una cosa que crida l'atenció de veure en un poble tunisenc, en el qual, com tots els habitats per musulmans, la línia dreta és gairebé desconeguda, és el trobar a Testur una espaiosa plaça rectangular i un carrer dret i tan llarg com molts dels de les nostres viles foranes. Es pot també fer remarcar que les cases enlloc de terrats tenen teulades.

Les mesquites, amb els sostres de les naus cobertes per teulades; llurs minarets, la part inferior dels quals és quadrada i formada de modillons amb filades de maó en els angles, segons el costum de Toledo, testimonien clarament, en opinió de Mr. George Marçais (1), l'origen dels seus constructors i fan d'aquests santuaris tunisencs, un producte tardà de l'arquitectura espanyola de l'època musulmana.

De Testur a Tunis (77 quilòmetres), la carretera té de guanyar una collada, enllà de la qual s'albira ja la mar. Al punt de les quatre de la tarda arribarem a Tunis, no podem dir ben descansats, però, almenys, ben satisfets de les nostres excursions per aquell interessant país. Restarem a dita capital fins l'endemà a les cinc, també de la tarda, hora de la sortida del vaixell «Gouverneur Général Tirman», de la «Compagnie de Navigation Mixte», amb el qual fèrem el viatge de tornada a Marsella.

Des del port, donarem el darrer adéu a Tunis la Blanca i, després, mentre el vaixell navegava amb tota calma (1 hora aproximadament) pel canal que separa El Bahira o llac de Tunis i la mar, el nostre esguard no es cansava de contemplar el magnífic golf que deixarem a la nostra dreta; però, amb més afició miràvem encara cap a l'emplaçament, a mà esquerra nostra, de l'orgullosa i puixant Cartago. Passarem, gairebé a tocar, davant de la població marítima de La Goleta i, ben tost, el vaixell enfocà l'alta mar.

L'endemà, a les primeres guspies del nou dia, navegàvem al llarg de les costes occidentals de l'illa de Cerdenya, i, vint-i-quatre hores després, ancorà el vaixell en el moll de Marsella.

JOAN ROIG I FONT

Bibliografia

PAU VILA.—*Resum de Geografia de Catalunya*.—I. *Aspecte Físic*. 87 pp., 1928.—II. *Aspecte Humà. El Litoral*. 92 pp. 1929.—III. *Aspecte Humà. El Prelitoral. 1.ª part.*—60 pp., 1930.—En 12u.—Barcelona.

Aquests manualets constitueixen una petita geografia de Catalunya, feta amb la competència que els seus llargs i perseverants

(1) *Manuel d'Art Musulman*.

estudis han permès adquirir a En Pau Vila. Un cop completada amb el que encara falta sobre la geografia humana, vindrà a formar una geografia del país català que no solament serà útil com a obra de vulgarització, sinó que també podrà ésser profitosament consultada pel geògraf.

En el primer volum, l'autor condensa l'estudi de les línies generals del relleu català: geologia, orografia, els rius, el clima. Anota principalment la darrera part del manual: les relacions entre l'ambient físic i la vegetació. Hi estudia En Pau Vila la influència que el clima, la geologia, etc., tenen sobre les associacions vegetals, influència que és particularment interessant fer al coneixement d'un dels rams essencials de l'economia humana: l'agricultura.

En el segon volum ja entra de ple en l'estudi del factor humà i de les influències mútues entre l'home i el medi. L'explotació de la mar (pesca, navegació, salines), la de la terra (mines, boscos, arreus, ramaderia), i la indústria de la regió litoral, hi són examinades. Segueix l'estudi del poblament i el de les vies de comunicació. No oblida En Pau Vila de reservar-hi un capítol a la casa (pagesa, dels pobles, urbana). En Pau Vila pertany a l'escola geogràfica, que dedica una atenció no secundària sinó preferent a la vivenda humana. Potser no sempre estariem d'acord en la utilitat de dedicar una atenció tan especial, tan pregona, a la casa i les seves característiques. No amagarem, però, que moltes de les observacions que aquest estudi suggereix a l'autor són ben interessants.

En el primer volum en què estudia el pre-litoral, examina l'explotació de la terra i la ramaderia.

En Pau Vila ha pogut arribar a sintetitzar en aquests manuals les característiques geogràfiques de Catalunya, mercès a la seva perseverança d'estudis infatigable. I si repetim que no hi ha res que exigeixi tantes coneixences ni tanta habilitat en l'exposició, com la condensació de les idees en un espai reduït, haurem fet el millor elogi d'aquests manualets de Geografia.

G. DE R. (F.)